

Anna Kotłowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-6547-806X

EUSEBIANA II*

Niewątpliwie najbardziej subtelne z egegetycznej części dorobku Euzebiusza, dzieło konwencjonalnie zwane *Quaestiones evangelicae*, nie dotrwało do naszych czasów w integralnej postaci. Skomplikowana historia jego transmisji, wyciągów, rozbicia na mniejsze części, które zaczęły funkcjonować odrębnie pod rozmaitymi tytułami, zasługuje na opracowanie. Tym bardziej że lektura zachowanych fragmentów, w tym recepcji, dokonanej przez nowożytnych viros eruditos, pozwala postawić wnioski odnośnie do niezauważonych dotychczas postaci kultury literackiej wieku IV.

Tradycja grecka

Najobszerniejsze fragmenty w języku greckim, tzw. ἐκλογή, zawiera *Vat. Palatinus gr. 220* (ff. 61^r-96^r, membranaeus; s. X ineunte)¹. Kodeks był własnością Nikolaosa Chanteketesa, skądinąd nieznanego, który zmarł 6 listopada 1368 roku². Jego nazwisko sugeruje pochodzenie kreteńskie. Następnymi właścicielami byli Pietro Caco³ i Niccolò Caetani⁴. Ze zbioru tego ostatniego, już w Italii, rkps nabył Giovanni Battista

* Artykuł stanowi rozbudowaną wersję referatu wygłoszonego podczas II Zjazdu Historyków Starożytności w Zielonej Górze, 13-15 września 2023 r. Chciałabym w tym miejscu serdecznie podziękować organizatorom za możliwość udziału w tak znakomitym, z niezwykłą serdecznością przygotowanym przedsięwzięciu.

¹ Rękopis zawiera także: 1^r-7^r *Canones Evangeliorum Eusebii*, 8^v *De diebus faustis et nefastis Ps.-Esdrae Prophetiae*, 13^r-60^v *Evangelium S. Matthaei cum commentariis in catenis*, 97^v-128^v *Evangelium S. Marci cum commentariis in catenis*, 129^v-182^r *Evangelium S. Lucae cum commentariis in catenis*, 184^r-222^v *Evangelium S. Iohannis cum commentariis in catenis*. Bibliografia rękopisu: Henricus Stevenson, *Codices manuscriptorum Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti*, Romae 1885 p. 116-117; H.F. Von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt*, 1. Teil: *Untersuchungen*, 1. Abteilung: *Die Textzeugen*, 2. unveränderte Auflage, Göttingen 1911, p. 250; L. Thomas, *Les Collections anonymes de Scolies grecques aux Evangiles*, Première partie, Rome 1912, p. 439-491; P. Canart, V. Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* (Studi e testi, 261), Città del Vaticano 1970, p. 259; S. J. Voicu, S.D'Alisera, *I.M.A.G.E.S. Index in manuscritorum graecorum edita specimina*, Roma 1981, p. 228-229; M. Buonocore, *Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1968-1980)*, I (Studi e testi, 318), Città del Vaticano 1986, p. 491; F. D'Aiuto, G. Morello, A. Piazzoni, a cura di, *I Vangeli dei Popoli. La Parola e L'immagine del Cristo nelle culture e nella storia*, Roma 2000, p. 195-199 (katalog wystawy).

² F. C.

³ F. 8^v, 223^v

⁴ F. 223^v. To samo imię i nazwisko nosił kard. di Sermoneta (1526-1585). Jest wysoce prawdopodobne, iż to on był właścicielem kodeksu.

de' Cipelli (Egnatius; ca 1478-1553)⁵. Wszystkie należące do niego rękopisy greckie sprzedano pośmiertnie Ulrichowi Fuggerowi, który podarował je Wittelsbachom; później (1584) weszły one do zbioru tworzonej Biblioteki Palatynatu w Heidelbergu⁶. Jak powszechnie wiadomo, została ona rozproszona podczas Wojny Trzydziestoletniej (1623), większość zaś zasobu greckiego Maksymilian Bawarski przekazał papieżowi. Jako pierwszy, według wiedzy autorki, o rękopisie napisał Friedrich Sylburg (1536-1596), bibliotekarz w Heidelbergu, a wśród zawartych w nim dzieł wynotował: „Eusebii Evangelicarum quaestionum libri II. in quib. caput ex Africano de Genealogia in factis Evangeliiis”⁷.

Angelo Mai (1782-1854) wydał editio princeps⁸, określając *Palatinus*, wciąż aktualnie, jako najważniejsze testimonium dla rekonstrukcji *Quaestiones*⁹. Jego drugie¹⁰, istotnie zmienione i uzupełnione wydanie zostało bez zmian przedrukowane w PG 22, col. 879-1016B¹¹. Do obu wydań dołączył materiał dodatkowy: głównie, choć nie tylko, wyciągi z katen, wydawanych w XVII-XVIII w., czasami go modyfikując i uzupełniając. Stąd też, aby zebrać źródła do możliwie najpełniejszej rekonstrukcji *Quaestiones*, należy prześledzić te najwcześniejsze edycje. Drugie pod względem objętości źródło to katena *in Lucam* pióra Niketasa z Heraklei (XI-XII w.), *Vat. gr. 1611*¹². Teksty w katenie

⁵ M.E. Cosenza, *Biographica and Bibliographical Dictionary of Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy*, University of Michigan, Michigan 1954, vol. 2, 1284 (faksymile mikrofilmem fiszek rękopiśmiennych); J.B. Ross, *Venetian Schools and Teachers Fourteenth to Early Sixteenth Century: A Survey and Study of Giovanni Battista Egnazio*, „Renaissance Quarterly” 1976, 29, p. 521-566.

⁶ K. Christ, *Zur Geschichte der griechischen Handschriften der Palatina*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1919, 36, p. 49-66.

⁷ F. Sylburg, *Catalogus codicum graecorum mss. olim in Bibliotheca Palatina, nunc Vaticana asservatorum, et Henrici Altingii Theologi perquam celeberrimi Historia ecclesiastica palatina ejusque documentis, quibus addita sunt alia antehac non edita virorum illustrium opuscula et epistolae, quae ad illustrandam historiam ecclesiasticam pariter ac profanam faciunt*, Francofurti ad Moenum 1702, p. 68.

⁸ A. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita*, tomus I, Romae 1825, p. x-xv, 1-106, 374-375.

⁹ *Ibidem*, p. xii.

¹⁰ A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum*, tomus IV, Romae 1847, p. 219-303.

¹¹ Większość materiału z wydania drugiego i wybrane urywki z pierwszego opublikowano w tłumaczeniu angielskim: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems and Solutions. Quaestiones ad Stephanum et Marinum (CPG 3470)*, edited by R. Pearse, translated by D.J.D. Miller (Greek, Latin), A.C. McCollum (Syriac, Arabic), C. Downer (Coptic) (Ancient Texts in Translation, 1), Ipswich 2010. Należy podkreślić, iż autorzy tego poręcznego kompendium nie sięgnęli ani do rękopisów, ani do starodruków, opracowanych przez Mai; podobnie w przypadku źródeł orientalnych pracowali na edycjach z przełomu XIX/XX w. (p. dalej). Dlatego ich publikacja ma charakter pomocniczy, a nie krytyczny. Ale jej naprawdę poważną słabością jest niepotrzebne rozbijanie świadectw na części składowe, najpierw na *ad Stephanum* i *ad Marinum*, następnie zaś na mniejsze fragmenty nawet w ramach jednego tłumaczonego źródła, co nie służy przywracaniu spójności, czyli rekonstrukcji pierwotnej jedności.

¹² A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum*, p. 268-277, 283-298 = PG 22, 957B-976A, 984A-1005D, tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 134-155, 180-214. Zauważmy w tym miejscu,

Niketasa i „ἐκλογή” są niezależne, a ich przekaz miejscami się uzupełnia. Petrus Possinus (1609-1686) opublikował tegoż Niketasa kateneę *in Matthaeum*, błędnie określając go „episcopum Serrarum”¹³, a także anonimową (*Anonymus Tolosanus*) *in Marcum*¹⁴. Ponadto, dwa fragmenty ex „catena in duodecim prima Lucae capita luculentissima ex 60. fere Patrum Symbolis contexta [...] 26. Eusebii”, obecnej w *Mazarinianus*¹⁵, opublikował François Combefis (1605-1679), dodając swój przekład łaciński¹⁶. Fragmenty na podstawie *Synodalis 138* (s. X) wydał Christian Frederick Matthaei (1744-1811)¹⁷. Balthasar Corderius (1592-1650), opublikował kateneę *in Lucam*¹⁸ w przekładzie łacińskim oraz *in Ioannem* utraque lingua¹⁹, a John Anthony Cramer (1793-1848) kateny *in Matthaeum*, *in Marcum*²⁰ oraz *in Lucam*, *in Joannem*²¹. Należy dodać iż Mai załączył

że nadal znamy tę kateneę tylko z powyższego wydania jednego rękopisu. Tymczasem znanych jest obecnie przynajmniej 37 rękopisów, które ją zawierają.

¹³ P. Possinus, *Catena Patrum Graecorum in Sanctum Iesu Evangelium secundum Matthaeum*, [w:] *Symbolarum in Matthaeum tomus alte*, Tolosae 1647, p. 8-12. Dwa fragmenty z *Quaestiones*: A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 277-278; tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 155-160.

¹⁴ *Catena Patrum Graecorum in Evangelium secundum Marcum*, Romae 1673, p. 343, 364-365 = A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 299-300, A. Mai, *Scriptorum veterum...*, p. 94-95; tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 216-217, 220, 228-231.

¹⁵ B. De Montfaucon, *Bibliotheca Bibliothecarum Manuscriptorum Nova*, tomus II, Parisiis 1739, p. 1309. Obecnie widnieje w katalogu Bibliothèque nationale jako *Grec 208*, olim *Mazarin.-Regius 2440* (s. XIV).

¹⁶ F. Combefis, *S. patris nostri Asterii Amaseae episcopi aliorumque plurimorum dissertissimorumque ecclesiae Graecae patrum ac tractatum lectae novae eruditissimaeque, cum pari pietate Orationes et Homiliae: in Dominicis praesertim, sanctissimaeque Dei Genitricis solemnitates*, Parisiis 1648, p. 779-792.

¹⁷ Ch.F. Matthaei, *Ancedota Graeca*, volumen II, Mosquae, 1775, p. 62-64 (= *ad Marinum* 1) i p. 67-69 (= *ad Marinum* 4). Pierwszy fragment u Matthaei jest z tytułowany: ἸΕΡΕΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΝΑΝΤΙΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΤΕΤΤΑΡΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΩΝ, u drugiego tytułu brak. Należy tu jeszcze dodać, jako świadectwo pośrednie, list Izydora z Peluzjum (V w.), p. 64-65; tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 248-249.

¹⁸ B. Corderius, *Catena sexaginta quinque Graecorum patrum in s. Lucam*, Antverpiae 1628, p. 95.

¹⁹ B. Corderius, *Catena patrum Graecorum in s. Ioannem ex antiquissimo graeco codice ms. nunc primum in lucem edita*, Antverpiae 1630, p. 436 [= A. Mai, *Scriptorum Veterum...*, p. 91-93], p.450 [= A. Mai, *Scriptorum Veterum...*, p. 95-97], 457 [= *Scriptorum Veterum...*, p. 97-98].

²⁰ J.A. Cramer, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, tomus I, *In Evangelia s. Matthaei et s. Marci*, Oxonii 1844, *in Matthaeum*: p. 7-8: tłum. ang. *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 235-237; p. 10-15: tłum. ang. *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 167-175; p. 251-253 [= Matthaei, *Ancedota...*, p. 62-64, 67-69]: tłum. ang. *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 237-249; *in Marcum*: p. 266; p. 444-447. Ostatnio opublikowano tłumaczenie angielskie z bogatym komentarzem teologicznym, podstawą źródłową pozostało wszakże wydanie Cramera: W.R.S. Lamb, *The Catena in Marcum. A Byzantine Anthology of Early Commentary on Mark* (Texts and Editions for New Testament Study, 6), Leiden-Boston 2012, tu: p. 221, 455-459.

²¹ J.A. Cramer, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, tomus II, *In Evangelia s. Lucae et s. Joanni*, Oxonii 1844, p. 389 [= ep. 108 Sewera z Antiochii do Tomasza z Germanikei: E.W. Brooks, *A Collection of Letters of Severus of Antioch: From Numerous Syriac Manuscript* (Patrologia Orientalis, 14), Paris 1920, p. 270-272 = B. Corderius, *Catena...*, p. 436 = A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 299-300; tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 345-348 oraz wersja syriacka Ishodada

też fragment z florilegium Makarego Chrysokefalosa (1300-1382)²² oraz trzy fragmenty z *Quaestiones et responsiones* Anastazjusza z Synaju (s. VII)²³, autentyczność dwóch ostatnich została wszakże odrzucona w najnowszej edycji²⁴.

Z powyższego przeglądu jednoznacznie wynika, iż już erudyci nowożytni mieli nie tylko wgląd do rękopisu z *ekloge* dzieła Euzebiusza, zanim wydał ją drukiem Mai, lecz także – poprzez wydawanie katen i komentarzy – dostrzegli poświęcenia *Quaestiones* w innych źródłach, chociaż w formie podzielonej. Do chwili obecnej nie ukazały się edycje krytyczne tych ostatnich, uwzględniające całą podstawę rękopiśmienną: zarówno Mai, jak i badacze późniejsi, posługują się w dalszej pracy tymi edycjami z XVII i XVIII wieku²⁵.

Ze względu na przytoczoną różnorodność cytowania w tradycji nowożytnej, należy rozpatrzyć kwestię tytułu dzieła. W *Vat. Palatinus gr. 220* czytamy: „Ἐκλογὴ ἐν συντόμῳ ἐκ τῶν συντεθέντων ὑπὸ Εὐσεβίου πρὸς Στέφανον περὶ τῶν ἐν τοῖς εὐαγγελίοις ζητημάτων καὶ λύσεων”. Termin „ἐκλογή” oznacza przemyślany wybór fragmentów z tekstu pierwotnego, wszakże – co najistotniejsze – bez wewnętrznego w nie inge-

z Merwu (IX w.): M. Dunlop Gibson, *The Commentaries of Isho'dad of Merv*, volume 1: *Translation* (Horae Semiticae, 5), Cambridge 1911, p. 143; inne tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 349]; p. 399-402, tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 232-235; p. 404-406, tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 234-235.

²² A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 302-303 [tłum. ang., *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 226-229] = J.B.C. D'Anse de Villosion, *Anecdota Graeca e Regia Parisiensi, et e Veneta S. Marci Bibliothecis depromta*, tomus secundus, Venetiis 1781, p. 74-75 (w ramach *Diatribae*, ważnej rozprawy o Chrysokefalosie, jego dziele *Ῥοδωνιά* i zawierającym ją rękopisie *Marcianus gr. 452*). Johannes Baptista Caspar Villosion (1750-1805), jeden z najbardziej zasłużonych filologów XVIII w., zasłynął przede wszystkim z odkrycia i wydania najważniejszego kodeksu *Iliady*, tzw. *Venetus A* (*Marcianus gr. 454*, s. X), cf. Ch. Joret, *D'Anse de Villosion et l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle*, Paris 1910.

²³ Q. 9 [18 Munitz-Richard] = A. Mai, *Scriptorum veterum...*, p. 85-87, tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 160-165; Q 153 = A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 300-302, tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 222-225; Q 148 = A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 302, tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 225-227.

²⁴ J.A. Munitz, M. Richard, *Anastasioi Sinaitae Quaestiones et responsiones* (Corpus Christianorum Series Graeca, 59), Turnhout 2006, p. xxi-xxii; lviii-lix.

²⁵ Claudio Zamagni przeprowadził bardzo wstępną kwerendę, wskazując na ponad dwieście potencjalnych mss., które powinny zostać uwzględnione przy ewentualnej całościowej edycji krytycznej: C. Zamagni, *New Perspectives on Eusebius' Quaestions and Answers on the Gospels: The Manuscripts*, [w:] *Eusebius of Caesarea: Traditions and Innovations* (Hellenic Studies Series, 60), ed. by A. Johnson, J.Schott, Washington, D.C. 2013, p. 239-261. Stąd za zbyt pospieszną wypadła uznać próbę Alice Whealey, podważającą Euzebiuszowe autorstwo *ad Marinum*. Ocena zawartości, stylu i semantyki nie może się powieść, gdy nie posiadamy dzieła w integralnej postaci, ewentualne zaś podobieństwa z zachowanymi fragmentami twórczości Akacjusza można wyjaśnić tym, iż Akacjusz korzystał z pism swojego mistrza. Whealey uwypukla też fakt odrębnej transmisji obu części, ale tutaj też – jak wykazano wcześniej – żadne źródło tradycji nie podważa autorstwa Euzebiusza: *Quaestiones ad Marinum: Eusebius or Acacius of Caesarea?*, „Revue Bénédictine” 2013, 123, p. 193-213.

rowania i zmieniania²⁶. Oczywiście, już sam dobór urywków ustawia je w nowym kontekście znaczeniowym i tworzy odmienny od pierwowzoru komunikat dla odbiorcy wyboru/wyciągu. Drugi z terminów, „σύντομος” zaczął być popularny dopiero w literaturze bizantyjskiej. Oznacza najogólniej „dzieło w skrócie”, a w przypadku historiografii skrócone opracowanie określonego wstępnie wycinka dziejów (łac. *breuiarium*). Od „chronografii”, czy „kroniki” odróżnia je większy nacisk położony na sens przedstawionych wydarzeń, charakter postaci, aniżeli na precyzję aspektu czasowego. Tak należy odczytywać chociażby tytuły dzieł Nikefora (IX w.)²⁷, księgi ósmej kontynuacji Jerzego Mnicha (X w.)²⁸, czy Michała Psellosa (XI w.)²⁹. Jest to zatem jasna i zrozumiała dla ówczesnego odbiorcy deklaracja metodyczna. Natomiast, to co w kontekście tekstu Euzebiusza wyjątkowe, to połączenie obu powyższych terminów w jeden związek frazeologiczny. Niespotykane w całym antycznym i średniowiecznym korpusie piśmiennictwa greckiego. Z bliskich struktur znajdziemy jedynie „Τοῦ αὐτοῦ ἀββᾶ Δωροθέου ῥήματα διάφορα ἐν συντόμῳ” (VI w.), czy „Συναξάριον περιέχον ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων καὶ τῶν ὁσίων ἐν συντόμῳ τὰ ὑπομνήματα” (X w.). Nie należą one wszakże do historiografii. Można przypuszczać, iż autorowi zależało na nadaniu „wyborowi” dodatkowego sensu, na podkreśleniu, iż jego „wybór” jest kompletny, nie w sensie materiałowym, lecz ideowym. Dlatego nie można zgodzić się z ostatnim wydawcą Zamagnim, że sens wyrażenia zamyka się jedynie w „un choix d'extraits d'une seule ouvre donnée, dans une forme réduite”³⁰. Jeśli przedstawiona tu hipoteza jest słuszna, to ma ona istotne znaczenie w ocenie stanu zachowania materiału (patrz dalej).

Niestety, nie ma żadnych wskazówek mogących w jakikolwiek sposób zidentyfikować autora „ἐκλογῆς”; natomiast czas jej powstania można wyznaczyć na 2. połowę IV, ewentualnie pierwsze lata V w. Mianowicie, problemy obecne w *ad Marinum* omawia szczegółowo Hieronim ze Strydonu w liście *Do Hedibii*, powstałym w latach 406/407³¹. Nawet jeśli nie można udowodnić, iż znał on *ekloge* bądź jej pierwowzór,

²⁶ Definicję powyższą spełnia wiele dzieł powstałych zarówno w tradycji chrześcijańskiej, jak i wcześniejszej, cf. C. Zamagni, *Eusèbe de Cesarée, Questions évangéliques, introduction, text critique, traduction et notes* (Sources chrétiennes, 523), Paris 2008, p. 21-24; użycie go zatem do sporządzenia wyciągu z dzieła Euzebiusza nie oznacza nic wyjątkowego. Na podstawie edycji krytycznej Zamagniego sporządzono tłum. angielskie: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 5-129.

²⁷ C.A. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History* (CSHB, Series Washingtonensis, 13), Washington, D.C 1990, tit.: „Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μαυρικίου βασιλείας.”

²⁸ PG 110, 1277B: “Ερμηνεία ἐν [συντόμῳ ἀπὸ Ἀδὰμ [ἕως τοῦ νῦν καιροῦ]].”

²⁹ W.J. Aerts, *Michaelis Pselli historia syntomos* (CSHB, Series Berolinensis, 30), Berolini et Novi Eboraci 1990, tit.: „Ἱστορία σύντομος τῶν παρὰ τῆ προεσβυτέρῳ Ῥώμῃ βασιλευσάντων καὶ αὐθις τῆ νεωτέρῳ, τοὺς μηδὲν ἀξιόλογον πράξαντας τῶν βασιλέων ὑπερβαίνουσα, τὴν μέντοι ἀρχὴν ἀπὸ Ῥωμύλου ποιησαμένη.”

³⁰ C. Zamagni, *Eusèbe de Cesarée Questions...*, p. 26.

³¹ *Ep.* 120, PL 22, 980-1006.

to niewątpliwie jest to dowód, iż właśnie wówczas zagadnienia te ponownie stały się przedmiotem wzmoczonego zaangażowania. Również Ambroży z Mediolanu, mimo że nie wspomina Euzebiusza verbatim w swym komentarzu *in Lucam* (ca 377-ca 389), przedstawia te same problemy. Dysponujemy zatem świadectwem na istnienie autora, anonimowego w tej chwili, żyjącego na przełomie IV/V wieku.

Drugą wskazówką odnośnie do pierwotnej postaci tytułu jest wzmianka w prologu do *Marinosa*: „ζητημάτων καὶ λύσεων”, wreszcie trzecią cytowanie własne Euzebiusza: „ἐν τῷ πρώτῳ τῶν εἰς τὴν γενεαλογίαν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ζητημάτων καὶ λύσεων”³². Na podstawie powyższych świadectw można wywnioskować, iż kluczowa fraza rozpoczynająca tytuł, brzmiała: „ζητήματα καὶ λύσεις” z dodatkami rozpoczynającymi obie części składowe, a których nie potrafimy obecnie jednoznacznie zrekonstruować. Natomiast tradycja łacińska, poczynając od Hieronima³³, wypukliła właśnie ten drugi człon, co podchwycili badacze nowożytni. Stąd też oba imiona, cytowane w tytułach przez tradycję pośrednią³⁴, świadczą najprawdopodobniej o rozbiciu dzieła podczas transmisji na dwie, osobno postrzegane części. Tytułem przykładu: Brian Waltonius (1600-1661) w komentarzu do *1 Reg 2.3* podaje lekcję: „In aliis codicibus additur, ὑπεροχην et ita habet Eusebius ad Marinum”³⁵. Guilielmus Caveus (1637-1713), obszernie przedstawiając katalog dzieł Euzebiusza, wylicza odrębnie w ramach „scripta, quae non extant”³⁶: „Ad Stephanum de Evangeliorum dissonantia” natomiast w sekcji „dubia”, w ramach „fragmenta quaedam”, wymienia „Fragmenta Responsionum ex opere ad Marinum”³⁷. Wyraźnie widać, iż ten angielski erudyta nie był świadom, iż są to dwie części jednego dzieła. Co więcej, osobno dodaje, iż wśród prac Ebedjesu, znajduje się „ex Eusebii scriptis [...] de dissonantia Evangeliorum”³⁸, nie odwołując się przy tym do wcześniej podanych tytułów.

³² I.A. Heikel, *Eusebius Werke*, 6: *Die Demonstratio evangelica* (Die griechischen christlichen Schriftsteller, 23), Leipzig 1913, 7.3.18.

³³ *De vir. ill.* 81.2: ‘de evangeliorum διαφορίαι’, PL 23,727; *Comm. in Matth.* 1.1.16: „in libris diaphoniais evangeliorum”, PL 26,23.

³⁴ C. de Boor, *Georgii monachi chronicon*, Lipsiae 1904, p. 334: „ἐν δὲ τοῖς πρὸς Μαρίνον”.

³⁵ B. Waltonius, *Biblia Sacra polyglotta, complectentia textus originales, Hebraicum, cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum. Versionumque antiquarum, Samaritanae, Graecae LXXII Interp., Chaldaicae, Syriacae, Arabicae, Aethiophicae, Persicae, Vulg. Lat. Quicquid comparari poterat*, volumen 6, Londini 1657, p. 556. Edycja LXX Rahlfsa-Hanharta (2006) potwierdza w app.cr. występowanie tegoż addictum w starszych recenzjach: Orygenes (O) i Lukiana (L).

³⁶ G. Caveus, *Scriptorum ecclesiasticorum Historia literaria a Christo Nato, usque ad Saeculum XIV*, volumen I, Oxonii 1740, p. 182. Edycja oksfordzka, chociaż pośmiertna, uchodzi za najlepszą z licznych druków tego ważnego tytułu, tak ze względu na jej autoryzację (wiele wcześniejszych drukowano nawet bez wiedzy autora), jak i z uzupełnieniami i po poprawkach, które Caveus permanentnie nanosił już po ukazaniu się *ed. pr.* w 1688.

³⁷ G. Caveus, *Scriptorum ecclesiasticorum...*, p. 183.

³⁸ *Ibidem*.

W obecnej postaci *ekloge* składa się z 20 quaestiones. Część pierwsza, obejmująca pierwotnie dwie księgi³⁹, *ad Stephanum*, liczy 16, przy czym quaestio 3 i 4 pierwotnie stanowiły jedną⁴⁰. Wydaje się, że ta liczba odzwierciedla mniej więcej stan pierwotny, albowiem fragmenty z katen nie podają wiele dodatkowego materiału. Natomiast część druga, *ad Marinum*, obejmująca 4 quaestiones, zachowała się w gorszym stanie, przy czym samo zakończenie wydaje się wręcz popsute i niedokończone. Pierwotnie, rozmiar części drugiej nie mógł znacząco odbiegać od części pierwszej (z pewnością była jedna, a być może dwie księgi)⁴¹, chociażby ze względu na zasadę ładu kompozycyjnego, do której Euzebiusz był bardzo przywiązany⁴². Jeżeli natomiast przywoła się przedstawioną hipotezę odnośnie do pełnego tytułu z *Palatinus*, można wywnioskować, iż utrata partii materiału i końcowe zepsucie *ad Marinum* musiały nastąpić dopiero na dalszym etapie transmisji, a za ten stan nie odpowiada autor *ekloge*. Gdy zwróci się uwagę na całość zawartości rękopisu (cf. przypis 1), to widać, iż zamiarem jego twórcy było opatrzenie *Ewangeliarza* dodatkowym komentarzem, którego *ekloge* była częścią, i to wówczas mogło mieć miejsce jej skrócenie.

Kwestia przynależności gatunkowej nie budzi żadnej wątpliwości. Dzieło (powstałe w latach 315-325; większe przybliżenie nie jest pewne⁴³), o czym świadczy m.in. sformułowanie tytułu, należy do znanej formy prozy filozoficznej (ἔρωταπόκρισις), która nabrała nowego wigoru w okresie patrystycznym⁴⁴. Natomiast poruszana pro-

³⁹ Incipit prologus *ad Marinum*: „Τῶν ἐν τοῖς θεοπνεύστοις εὐαγγελίοις περὶ τὴν ἀρχὴν ἀπορουμένων ζητημάτων καὶ λύσεων δύο πεπονηκῶς ἤδη πρότερον συγγράμματα...”.

⁴⁰ L. Perrone, *Le Quaestiones evangelicae di Eusebio di Cesarea. Alle origini di un genere letterario*, „Annali di storia dell’ esegesi” 1990, 7, p. 417-435, tu: p. 420.

⁴¹ Stąd sformułowanie W.R. Farmer: „three books or parts”, *The Last Twelve Verses of Mark* (Society for New Testament Studies, Monograph Series, 25), Cambridge 1974, p. 3, jest nieprecyzyjne. Dzieło Euzebusza składało się z pewnością z dwóch części, sygnowanych imionami uczniów/pomocników. Pierwsza z nich liczyła dwie księgi, w kwestii drugiej nie mamy pewności, ale zakres analizowanego materiału (sam Euzebiusz w dalszej części prologu *ad Marinum* podkreśla, że nie zajmuje się całością treści ewangelicznej: „τὰ μέσα παρελθῶν”) oraz wymogi strukturalne nie pozwalają na przekroczenie dwóch ksiąg. Stąd pojawiające się w recepcji przekonanie o „trzech księgach” jest możliwe, ale nie udowodnione.

⁴² Wykorzystując, na skalę w literaturze dotychczas niespotykaną, format tabelaryczny do problemowego i chronologicznego porządkowania treści: w *Kronice*, *Kanonach ewangelicznych* oraz w *Tablicy Psalmów*, miał świadomość ważnej roli formy w przedstawianiu, przyswajaniu, wreszcie interpretowaniu treści.

⁴³ A. Kotłowska, *Eusebiana* (w druku).

⁴⁴ Ostatnio otrzymaliśmy dwa obszernie opracowania tego zagadnienia. Z perspektywy tego artykułu najważniejszą konkluzją brzmi, że Euzebiusz nie był tu innowacyjny z perspektywy genologicznej, włączając się do dyskursu egzegetycznego zgodnie z ówczesną normą. Kwestie te nie rzutują też na problem autorstwa, stanu zachowania czy transmisji: *Erotapokeriseis. Early Christian Questions-and-Answer Literature in Context. Proceedings of the Utrecht Colloquium, 13-14 October 2003* (Contributions to Biblical Exegesis and Theology, 37), éd. A. Volgers, C. Zamagni, Louvain-Paris-Dudley 2004; *La littérature des questions et réponses dans l’Antiquité profane et chrétienne: de l’enseignement à l’exégèse* (Instrumenta Patristica et Mediaevalia, 64), éd. Marie-Pierre Bussiéres, Turnhout 2013.

blematyka z zakresu egzegezy nowotestamentowej (sprzeczności wewnątrz tradycji: „un complesso di aporie, difficoltà o problemi divenuti ormai tradizionali”⁴⁵), była przedmiotem dyskusji już w III w. Claudio Zamagni w sposób niezwykle erudycyjny omawia ją w swoim komentarzu do *Quaestiones*⁴⁶.

Na zakończenie przeglądu tradycji greckiej należy wspomnieć o ważnym źródle, które daje nadzieję na odnalezienie jeszcze jednego kodeksu z dziełem Euzebiusza. W korespondencji Latina Latiniego (1513-1598) do Andreasa Masiusa (1514-1573) znajduje się list napisany w Rzymie 14 września 1563, świadczący o istnieniu kodeksu z pełnym tekstem⁴⁷:

L. Latinius Andreae Masio s.

[...] Scire etiam te vult in Sicilia inventum esse Eustathii Antiocheni Episcopi librum de mundi creatione, id est de sex diebus operibus, unde Basilii plurima videantur sumpta esse; praeterea libros tres Eusebii Caesariensis de Evangeliorum diaphonia, qui omnes, ut ipse sperat, brevi in lucem prodibunt.

Latino Latini Andreasowi Masiusowi pozdrowienia.

[...] Chciał on także [tzn. Guglielmo Sirleto, 1514-1585], żebyś wiedział o odnalezieniu na Sycylii książki Eustacjusza, bpa Antiochii, *O stworzeniu świata*,⁴⁸ to jest o sześciodniowych czynach, która – jak się wydaje – wiele zaczerpnęła od Bazylego; poza tym o trzech księgach Euzebiusza z Cezarei o *niezgodności Ewangelii*, które ma nadzieję niedługo opublikować.

Niestety, tak się nie stało, a kodeks zaginął. Nie wiadomo, co zaszło, ale jakże znacząco brzmią słowa Sirleta: „brevi in lucem”: tak pisze człowiek, który wie, co zawiera kodeks i podjął już konkretne decyzje. Pozwala to postawić pytanie: czy informacja o „libros tres” pochodzi od Sirleta, który kodeks z pewnością przejrzał, czy jest dodatkowym Latiniego? Pamiętamy przecież, że mniej więcej współczesny Sylburg pisał, co prawda w kontekście *ekloge*, o „libri II”. Skąd zatem wiedza Latiniego o trzech? Przy ewentualnych poszukiwaniach należy rozważyć dwie możliwości: a) książka została skradziona/zgubiona; b) inne sprawy zaprzętnęły uwagę kardynała, a wówczas tom pozostałby w jego otoczeniu. Z tekstu przytoczonego listu nie sposób też rozstrzygnąć, czy Sirleto informował Latina o jednym kodeksie, zawierającym oba dzieła, czy

⁴⁵ L. Perrone, *Le Quaestiones evangelicae...*, p. 419.

⁴⁶ C. Zamagni, *L'extrait des Questions et réponses sur les Evangiles d'Eusèbe de Césarée: un commentaire* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Religieuses, 171), Turnhout 2016.

⁴⁷ L. Latinius, *Epistolae, conjecturae, et observationes sacra, profanaeque eruditione ornatae*, tomus secundus, Witerbii 1667, p. 114-117. Porównano też tekst z późniejszego, dwutomowego wydania rzymskiego (volumen 2: 1667), cytowany fragment jest identyczny.

⁴⁸ Napisanie zaginionego *Hexaëmeronu* Eustacjuszowi przypisują dwa testimonia: Anastazjusz z Synaju (F 85) oraz Gelazy z Kyzikos (F 86, F 87): M. Spannet, *Recherches sur les écrits d'Eustathe d'Antioche avec une édition nouvelle des fragments dogmatiques et exegetiques*, Lille 1948, p. 84-85. Autor tej znakomitej skądinąd rozprawy, nie zna listu Latiniego, który mógłby mieć też znaczenie dla wzmocnienia tezy autorstwa Eustacjusza, albowiem część badaczy uważa je za dubium, cf. F. Zoepfl, *Der Kommentar des Pseudo-Eustathius zum Hexaëmeron*, Münster 1927.

o dwóch odrębnych rękopisach⁴⁹. Nowych informacji nie przyniósł niedawny katalog biblioteki Sirleta⁵⁰.

Tradycje orientalne

O istnieniu przekładów syriackich poinformował jako pierwszy, jak podano wyżej, Caveus. Giuseppe Simone Assemani (1687-1768) opublikował własny łaciński przekład katalogu piśmiennictwa chrześcijańskiego, sporządzonego przez Abdisho bar Berikha, nestoriańskiego biskupa Nisibis i Armenii, znanego szerzej jako Ebedjesu (zm. 1318). Rozdział IX poświęcony jest Euzebiuszowi: „et librum Solutionis contradictionum quae sunt in Evangelium”⁵¹. W editio princeps przytoczył to testimonium Mai⁵², a później w drugim wydaniu, z pomocą maronity Mateusza Sciahuanusa wydał po raz pierwszy fragmenty *Vaticanus Syr.* 103⁵³. Pierwszą ich analizę przeprowadził Anton Baumstark (1872-1948)⁵⁴, wciąż zaś aktualna pozostaje edycja Gerharda Beyera⁵⁵, przy czym pominął on fragmenty wydane przez Mai (304v-305r). Tradycja syriacka składa się z dwóch linii. Pierwszą reprezentuje, wynotowany przez A. Mai, *Vaticanus Syr. 103*, zawierający katenę Sewera z Antiochii do której dołączono streszczenie zagadnień związanych z dzieciństwem Jezusa. Autorem ms. jest Šhem’ôn de Ħisn Manšûr, a przekład z greckiego sporządzono na przełomie VII/VIII wieku⁵⁶. Druga linia, pośrednia, sięga V wieku oraz Filoksenosa z Mabboug (zm. 523). Jej znajomość wykazują niezależnie: *Komentarz do Marka* Jerzego z Beltan (zm. 790), jakobickiego patriarchy Antiochii, oraz *Komentarze ewangeliczne* Dionizego bar Salibi (XII w.).

⁴⁹ D.J. Miller w *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 396, pisze: „The text slightly suggests that the Eustathius and the Eusebius were bound together”. Należy z całą mocą podkreślić, że owo ostrożne „slightly”, wydaje się nad wyraz optymistyczne. Tekst łaciński: „inventum esse [...] librum [...] praeterea libros” nic takiego nie sugeruje, aczkolwiek wymienienie obu dzieł po sobie daje taką możliwość.

⁵⁰ M.L. Agati, P. Canart, *I manoscritti grammaticali greci del card. Guglielmo Sirleto (1514-1585)* (Studi e testi 551), Città del Vaticano 2022.

⁵¹ J.S. Assemanus, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, tomi tertii pars prima: *De Scriptoribus Syris Nestorianis*, Romae 1725, p. 18.

⁵² A. Mai, *Scriptorum Veterum...*, p. xi.

⁵³ A. Mai, *Bibliotheca Nova Patrum...*, p. 279-282 = PG 22, 976B-981D. Kopia tegoż jest British Library, *Add. 12144* (a. 1081): *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the year MDCCCXLI-MDCCCXLV*, London 1850, p. 45.

⁵⁴ A. Baumstark, *Syrische Fragmente von Eusebios* *Περὶ διαφορίας εὐαγγελίων*, „Oriens Christianus” 1901, 1, p. 378-382.

⁵⁵ G. Beyer, *Die evangelischen Fragen und Lösungen des Eusebius in jakobitischer Überlieferung und deren nestorianischen Parallelen*, „Oriens Christianus” 1922-1924, 12-14, p. 30-70 (dostępny jest reprint z 2010 wydawnictwa Gorgian Press, jako *Analecta Gorgiana*, 460); na tej podstawie tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 306-345.

⁵⁶ A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur, mit Ausschluß des christlich-palästinensischen Texte*, Bonn 1922, p. 279.

Wśród wydanych przez Paula de Lagarde (1827-1891) katen koptyjskich, znajdują się fragmenty z *Quaestiones*⁵⁷. Zachowała się też wersja arabska katen, pochodząca z innej niż powyższa, tradycji koptyjskiej (dwa fragmenty *Quaestiones*: ad Mt 1,16 i Mt 28,1)⁵⁸. Hermann Zotenberg (1836-1894) wzmiankuje o istnieniu wersji etiopskiej (geez) in *Matthaeum*, tłumaczonej z arabskiego, zawierającej także fragmenty Euzebiusza⁵⁹. Jest to obecnie *Éthiopiens 65*, ineditum.

Quaestiones uzyskały szeroką recepcję w piśmiennictwie chrześcijan Wschodu, którzy chętnie sięgali po fragmenty Euzebiańskie przy tworzeniu własnej egzegezy NT. Dorobek ten nie tylko nie został dotychczas opracowany w edycjach krytycznych, ale wręcz nie jest w pełni rozpoznany i można się spodziewać w przyszłości przywrócenia następnych znanych fragmentów, a może nawet partii, utraconych w tradycji greckiej.

Podsumowanie

Historia bogatej, wciąż nie w pełni zbadanej, transmisji *Quaestiones* przynosi zwłaszcza additamenta do historii literatury wieku IV:

1. Jedyne informacje o trzech osobach, funkcjonujących w życiu literackim IV wieku, wśród których:

1a. Stefan (ιερώτατος ἀνδρῶν, φιλοπονώτατος υἱός) i Marinós (τιμώτατος, φιλοπονώτατος υἱός) byli uczniami, pomocnikami, skrybami z kręgu Euzebiusza; te role zresztą nie wykluczają się. W latach 20. musieli być już ludźmi dorosłymi, zdolnymi do wysokiej jakości pracy nad tekstem.

1b. Autor ἐκλογῆ, przedstawiciel późniejszego pokolenia; nie można wykluczyć, iż Anonymus to postać znana z innej działalności, której obecnie nie potrafimy powiązać (być może Eutaliusz, pracujący w bibliotece w Cezarei⁶⁰, albo Akacjusz z Cezarei, zm. 366: „Biskupstwo przejął Akacjusz, jego uczeń; on to wydał wiele innych ksiąg, napisał też żywot nauczyciela”⁶¹).

⁵⁷ P. de Lagarde, *Catena in Evangelia Aegyptiacae quae supersunt*, Gottingae 1886; na tej podstawie Carol Downer ze współpracownikami wybrała 17 fragmentów, choć w rzeczywistości jest to wybór dość swobodny i należy go traktować jako wstępne rozeznanie, *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 354-383.

⁵⁸ F.J. Caubet Iturbe, *La cadena arabe del evangelio de san Mateo. I: Testo* (Studi e testi, 254), Città del Vaticano 1969, p. xxi-xxii, 9, 268; tłum. ang.: *Eusebius of Caesarea, Gospel Problems...*, p. 388-393. Pozostałe części kateny pozostają inedita.

⁵⁹ H. Zotenberg, *Manuscripts orientaux. Catalogue des manuscrits éthiopiens (gheez et amharique) de la Bibliothèque nationale*, Paris 1877, p. 73.

⁶⁰ L.A. Zacagnius, *Collectanea monumentorum veterum ecclesiae graecae ac latinae Quae hactenus in Vaticana Bibliotheca delituerunt*. Tomus primus, Romae 1698, p. 513.

⁶¹ G.Ch. Hansen, *Sokrates. Kirchengeschichte* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, N.F. 1), Berlin 1995, 2.4: „Ἀκάκιος μαθητῆς αὐτοῦ τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται· ὅς καὶ ἄλλα μὲν πολλὰ βιβλία ἐξέθετο καὶ εἰς τὸν βίον δὲ τοῦ διδασκάλου {αὐτοῦ} συνέγραψεν”.

2. Intrygująca relacja Latiniego o istnieniu kodeksu z tekstem *Quaestiones* w postaci odmiennej od tej, znanej ówczesznie humanistom, a zatem, jak pokazał powyższy zarys, także i nam; ważne, że nie można a priori wykluczyć możliwości ponownego jego odnalezienia.

Bibliografia

- PG Patrologia Graeca
 PL Patrologia Latina
- Aerts W.J., *Michaelis Pselli historia syntomos* (CSHB, Series Berolinensis, 30), Berolini et Novi Eboraci 1990.
- Agati M.L., Canart P., *I manoscritti grammaticali greci del card. Guglielmo Sirleto (1514-1585)* (Studi e testi 551), Città del Vaticano 2022.
- Assemanus J.S., *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, tomi tertii pars prima: *De Scriptoribus Syris Nestorianis*, Romae 1725.
- Baumstark A., *Syrische Fragmente von Eusebios' Περί διαφορίας εὐαγγελίων*, „Oriens Christianus” 1901, 1, p. 378-382.
- Beyer G., *Die evangelischen Fragen und Lösungen des Eusebios in jakobitischer Überlieferung und deren nestorianischen Parallelen*, „Oriens Christianus” 1922-1924, 12-14, p. 30-70.
- Boor C. de, *Georgii monachi chronicon*, Lipsiae 1904.
- Brooks E.W., *A Collection of Letters of Severus of Antioch: From Numerous Syriac Manuscript* (Patrologia Orientalis, 14), Paris 1920.
- Buonocore M., *Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1968-1980)*, I (Studi e testi, 318), Città del Vaticano 1986.
- Canart P., Peri V., *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* (Studi e testi, 261), Città del Vaticano 1970.
- Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the year MDCCCXLI-MDCCCXLV*, London 1850.
- Caubet Iturbe F.J., *La cadena arabe del evangelio de san Mateo*, I: *Testo* (Studi e testi, 254), Città del Vaticano 1969.
- Caveus G., *Scriptorum ecclesiasticorum Historia literaria a Christo Nato, usque ad Saeculum XIV*, volumen I, Oxonii 1740.
- Christ K., *Zur Geschichte der griechischen Handschriften der Palatina*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen” 1919, 36, p. 49-66.
- Combefis F., *S. patris nostri Asterii Amaseae episcopi aliorumque plurimorum dissertissimorumque ecclesiae Graecae patrum ac tractatum lectae novae eruditissimaeque, cum pari pietate Orationes et Homiliae: in Dominicas praesertim, sanctissimaeque Dei Genitricis solennitates*, Parisiis 1648.
- Corderius B., *Catena patrum Graecorum in s. Ioannem ex antiquissimo graeco codice ms. nunc primum in lucem edita*, Antverpiae 1630.
- Corderius B., *Catena sexaginta quinque Graecorum patrum in s. Lucam*, Antverpiae 1628.
- Cosenza M.E., *Biographica and Bibliographical Dictionary of Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy*, University of Michigan, Michigan 1954.
- Cramer J.A., *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, tomus I, *In Evangelia s. Matthaei et s. Marci*, Oxonii 1844.
- Cramer J.A., *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, tomus II, *In Evangelia s. Lucae et s. Joanni*, Oxonii 1844.

- D'Aiuto F., Morello G., Ambrogio P., a cura di, *I Vangeli dei Popoli. La Parola e L'immagine del Cristo nelle culture e nella storia*, Roma 2000.
- D'Ansse de Villoison J.B.C., *Anecdota Graeca e Regia Parisiensi, et e Veneta S. Marci Bibliothecis depromta*, tomus secundus, Venetiis 1781.
- De Montfaucon B., *Bibliotheca Bibliothecarum Manuscriptorum Nova*, tomus II, Parisiis 1739.
- Dunlop Gibson M., *The Commentaries of Isho 'dad of Merv*, volume 1: *Translation* (Horae Semiticae, 5), Cambridge: Cambridge 1911.
- Erotapokriseis. Early Christian Quaestions-and-Answer Literature in Context. Proceedings of the Utrecht Colloquium, 13-14 October 2003* (Contributions to Biblical Exegesis and Theology, 37), éd. par A. Volgers, C. Zamagni, Louvain-Paris-Dudley 2004.
- Eusebius of Caesarea, Gospel Problems and Solutions. Quaestiones ad Stephanum et Marinum (CPG 3470)*, ed. by R. Pearse, transl. by D.J.D. Miller, A.C. McCollum, C. Downer (Ancient Texts in Translation, 1), Ipswich 2010.
- Farmer W.R., *The Last Twelve Verses of Mark* (Society for New Testament Studies, Monograph Series, 25), Cambridge 1974.
- Hansen G.Ch., *Sokrates. Kirchengeschichte* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, N.F. 1), Berlin 1995.
- Heikel I.A., *Eusebius Werke, 6: Die Demonstratio evangelica* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, 23), Leipzig 1913.
- Joret Ch., *D'Ansse de Villoison et l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle*, Paris 1910.
- La littérature des questions et réponses dans l'Antiquité profane et chrétienne: de l'enseignement à l'exégèse*, éd. M.-P. Bussi eres (Instrumenta Patristica et Mediaevalia, 64), Turnhout 2013.
- Lagarde P. de, *Catena in Evangelia Aegyptiaca quae supersunt*, Gotingae 1886.
- Lamb W.R.S., *The Catena in Marcum. A Byzantine Anthology of Early Commentary on Mark* (Texts and Editions for New Testament Study, 6), Leiden-Boston 2012.
- Latinus L., *Epistolae, conjecturae, et observationes sacra, profanaeque eruditione ornatae*, tomus secundus, Witerbii 1667.
- Mai A., *Bibliotheca Nova Patrum*, tomus quartus, Romae 1847.
- Mai A., *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita*, tomus I, Romae 1825.
- Mango C.A., *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History* (CSHB, Series Washingtonensis, 13), Washington, D.C. 1990.
- Matthaei Ch.F., *Anecdota Graeca*, volumen II, Mosquae 1775.
- Munitz J.A., Richard M., *Anastasio Sinaitae Quaestiones et responsiones* (Corpus Christianorum Series Graeca, 59), Turnhout 2006.
- Perrone L., *Le Quaestiones evangelicae di Eusebio di Cesarea. Alle origini di un genere letterario*, „Annali di storia dell' esegesi” 1990, 7, p. 417-435.
- Possinus P., *Catena Patrum Graecorum in Evangelium secundum Marcum*, Romae 1673.
- Possinus P., *Catena Patrum Graecorum in Sanctum Iesu Christi Evangelium secundum Matthaemum*, [w:] *Symbolarum in Matthaemum tomus alte*, Tolosae 1647.
- Ross J.B., *Venetian Schools and Teachers Fourteenth to Early Sixteenth Century: A Survey and Study of Giovanni Battista Egnazio*, „Renaissance Quarterly” 1976, 29, p. 521-566.
- Spannet M., *Recherches sur les écrits d'Eustathe d'Antioche avec une édition nouvelle des fragments dogmatiques et exegetiques*, Lille 1948.
- Stevenson H., *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti*, Romae 1885.
- Sylburg F., *Catalogus codicum graecorum mss. olim in Bibliotheca Palatina, nunc Vaticana asservatorum, et Henrici Altingii Theologi perquam celeberrimi Historia ecclesiastica palatina ejusque documentis, quibus addita sunt alia antehac non edita virorum illustrium opuscula et epistolae, quae ad illustrandam historiam ecclesiasticam pariter ac profanam faciunt*, Francofurti ad Moenum 1702.

- Thomas L., *Les Collections anonymes de Scolies grecques aux Evangiles*, Première partie, Rome 1912.
- Voicu S.J., D'Alisera S., *I.M.A.G.E.S. Index in manuscriptorum graecorum edita specimina*, Roma 1981.
- Von Soden H. Freiherr, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt*. 1. Teil: *Untersuchungen*, 1. Abteilung: *Die Textzeugen*, 2. unveränderte Auflage, Göttingen 1911.
- Waltonius B., *Biblia Sacra polyglotta, complectentia textus originales, Hebraicum, cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum. Versionumque antiquarum, Samaritanae, Graecae LXXII Interp., Chaldaicae, Syriacae, Arabicae, Aethiophicae, Persicae, Vulg. Lat. Quicquid comparari poterat*, volumen 6, Londini 1657.
- Whealey A., *Quaestiones ad Marinum: Eusebius or Acacius of Caesarea?*, „*Revue Bénédictine*” 2013, 123, p. 193-213.
- Zacagnius L.A., *Collectanea monumentorum veterum ecclesiae graecae ac latinae Quae hactenus in Vaticana Bibliotheca delituerunt*. Tomus primus, Romae 1698.
- Zamagni C., *Eusèbe de Césarée, Questions évangéliques, introduction, text critique, traduction et notes* (Sources chrétiennes, 523), Paris 2008.
- Zamagni C., *L'extrait des Questions et réponses sur les Evangiles d'Eusèbe de Césarée: un commentaire* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Religieuses, 171), Turnhout 2016.
- Zamagni C., *New Perspectives on Eusebius' Quaestiones and Answers on the Gospels: The Manuscripts*, [w:] *Eusebius of Caesarea: Traditions and Innovations* (Hellenic Studies Series, 60), ed. by A. Johnson, J. Schott, Washington 2013, p. 239-261.
- Zoepfl F., *Der Kommentar des Pseudo-Eustathius zum Hexaëmeron*, Münster 1927.
- Zotenberg H., *Manuscripts orientaux. Catalogue des manuscrits éthiopiens (gbeez et amharique) de la Bibliothèque nationale*, Paris 1877.

EUSEBIANA II

Streszczenie

Artykuł przedstawia stan zachowania i próby rekonstrukcji częściowo utraconego dzieła Euzebiusza z Cezarei (zm. 339) pt. *Quaestiones evangelicae*. Omówiona została tradycja rękopiśmienna fragmentów, poświadczonych w źródłach greckich i orientalnych, wraz z literaturą przedmiotu sięgającą XVI wieku. Mimo kilkusetletniej historii badań nadal nie istnieje edycja krytyczna wszystkich zachowanych świadectw. Szczególnie interesujący wydaje się w tym kontekście list Latino Latiniego z 1563, świadczący o ówczesnym odnalezieniu kodeksu z tekstem *Quaestiones*. Niestety, w bliżej nieznanych okolicznościach kodeks zaginął, a jego ostatni właściciel, G. Sirleto, nie zdołał opublikować drukiem zawartości.

Słowa kluczowe: Euzebiusz z Cezarei, *Quaestiones evangelicae*, Latino Latini, kateny

EUSEBIANA II

Summary

This article presents the state of preservation and attempts to reconstruction the partially lost work written by Eusebius of Caesarea (d. 339), titled *Quaestiones evangelicae*. The manuscript tradition of the fragments, attested in Greek and Oriental sources, is thoroughly discussed, together with literature on the subject dating back to the 16th century. Despite several centuries of research, there is still no critical edition of all the surviving testimonies. Particularly interesting in this context seems to be the letter written by Latino Latini in 1563, testifying to the then found codex with the text of the *Quaestiones*. Unfortunately, the codex disappeared under unknown circumstances and its last owner, G. Sirleto, failed to publish it.

Keywords: Eusebius of Caesarea, *Quaestiones evangelicae*, Latino Latini, catenae